

Collell, J., Escudé, C. (2002). La violència entre iguals a l'escola: El Bullying. *Àmbits de Psicopedagogia*, 4, febrer 2002, pp 20-24.

La violència entre iguals a l'escola: el *Bullying*

1 L'abús de poder

L'abús de poder és una pràctica antiga com el temps. Sempre han existit persones - grans i petites- que presenten conductes agressives o que exploten els punts febles dels altres per al seu profit. No entrarem en la discussió sobre si ara hi ha més violència que abans o si aquesta és més greu, però en els darrers anys s'ha produït un increment de la percepció general de la violència com a problema (Elliot, 1997). Sembla que la societat occidental estigui prenent consciència que aquestes conductes abusives són perjudicials per a tothom, tant per aquell que les provoca, com per al que les pateix, així com per a l'entorn que les permet d'una manera més o menys oberta o encoberta.

D'alguna manera les víctimes han anat prenent la paraula, poc a poc es van adonant que cal denunciar les agressions. I això va passant en els diferents escenaris on aquest tipus de violència s'exerceix, a vegades amb absoluta impunitat i d'altres amb la connivència de l'autoritat responsable.

Els mitjans de comunicació fent-se ressò d'aquests fets, parlen de la *violència domèstica* referint-se a l'abús de poder que s'exerceix en l'anonimat de la llar, generalment per part de l'home contra la dona, de la qual a vegades els infants en són testimonis muts i massa sovint part implicada.

També es comença a parlar de *mobbing* o *assetjament moral en el treball*, referint-se a l'abús de poder que exerceix la jerarquia o els companys del mateix rang, o fins i tot els mateixos subordinats constituïts en poder fàctic. En l'àmbit laboral es tracta d'una violència molt més psicològica que física.

També ja fa uns anys que les "novatades" a les casernes van ser prohibides explícitament per les autoritats militars (la qual cosa no va comportar la seva total desaparició, però).

Pel que fa als infants i joves en edat escolar, segons els diferents estudis i països, s'utilitzen diferents termes per designar aquelles conductes de maltractament i victimització per abús de poder que es donen entre ells: *Bullying*, *Peer Harassment*, *Intimidación*, *Maltractament*...

Aquest fenomen s'emmarca en els comportaments problemàtics dels joves (agressió, indisciplina, vandalisme...) amb unes característiques pròpies que el fan objecte d'una atenció especial. Es tracta d'una violència insidiosa, que es va instal·lant a poc a poc, com una nova forma de relació.

Les causes d'aquesta violència són múltiples i no podem atribuir el seu origen pròpiament al sistema escolar; però cal remarcar la paradoxa que mentre d'una banda aquestes actituds reflecteixen la rebel·lia que caracteritza els joves, de l'altra reproduïxen inconscientment certs "valors" d'aquesta mateixa societat que els joves rebutgen: són els valors d'una societat que privilegia la llei del més fort, on el diàleg és

absent: els valors d'una societat que no soluciona els problemes amb la negociació i el pacte, sinó amb postures intransigents o amb bombardeigs "humanitaris".

1.1 L'abús de poder entre iguals

El noruec Dan Olweus és un dels primers en estudiar el fenomen de la victimització en l'entorn escolar, que ell anomena Bullying. El defineix com *una conducta de persecució física i/o psicològica que realitza un/a alumne/a contra un/a altre/a, al que elegeix com a víctima de repetits atacs. Aquesta acció, negativa i intencionada, situa la víctima en una posició de la que difícilment pot sortir-ne pel seus propis mitjans. La continuïtat d'aquestes relacions provoca en les víctimes efectes clarament negatius: descens de l'autoestima, estats d'ansietat i fins i tot quadres depressius, cosa que dificulta la seva integració en el medi escolar i el desenvolupament normal dels aprenentatges* (Olweus 1983).

Aquest terme no es refereix a agressions organitzades o espontànies, en les que es busca recíprocament el mal mutu, ni als actes de vandalisme o d'altres comportaments problemàtics que es podrien manifestar d'una manera més o menys oberta en l'entorn escolar. És un tipus de violència que sovint només es manifesta sota la superfície de les relacions observables en l'escola, oculta gairebé sempre per als adults, però ben coneguda per a l'alumnat. Per això és un tipus de violència difícil d'identificar i de diagnosticar quant al seu grau de gravetat, i per tant, també d'eliminar.

Aquests comportaments, que no són nous, es donen en tots els contextos socioculturals, i no únicament en sectors de població marginals, com es podria pensar en un principi.

El maltractament entre iguals pot prendre diferents formes. Se solen utilitzar les categories següents:

Maltractament físic:

- Indirecte: amagar, robar o trencar coses d'un...
- Directe: pegar, amenaçar amb armes...

Maltractament verbal:

- Indirecte: parlar malament d'algú, fer córrer rumors falsos...
- Directe: insultar, posar malnoms...

Exclusió social:

- Indirecte: ignorar, ningunejar...
- Directe: excloure, no deixar participar a algú en una activitat...

Maltractament mixta (físic i verbal):

- Amenaçar per intimidar, obligar a fer coses -fer xantatge-, assetjar sexualment...

1.2 La investigació sobre el Bullying

El primer estudi sistemàtic s'inicia als països escandinaus a partir d'un potent estudi longitudinal. De fet, aquests països han estat pioners, tant pel que fa a l'estudi del fenomen i a les eines diagnòstiques com a la creació i instauració de programes de tractament i prevenció a les escoles. Encara són una referència obligada.

A partir dels estudis d'Olweus, altres països europeus inicien investigacions sobre la violència escolar: el Regne Unit, Irlanda, Itàlia, Portugal... A Alemanya, Holanda i la zona flamenca de Bèlgica el maltractament entre iguals s'ha estudiat independentment però s'ha incorporat a una comprensió més àmplia de la violència en la societat i en l'escola. A França, degut a la seva pròpia problemàtica, tracten el fenomen de la violència escolar des de la perspectiva general dels actes antisocials dels joves.

L'estudi sobre el bullying s'ha extès en els darrers anys de manera considerable; s'han realitzat recerques gairebé arreu. Trobem estudis en països tan diversos com: EEUU, Austràlia, Japó, Canadà, Brasil, Aràbia Saudí...

A l'Estat espanyol, l'estudi d'aquest fenomen és relativament nou. Cal fer esment de *l'Informe del Defensor del Pueblo sobre Violència Escolar (1999)*¹, i el recentment aparegut informe sobre *Joventut i Seguretat a Catalunya (2001)*².

L'Informe del Defensor del Pueblo és el resultat d'una investigació sobre la violència entre iguals en l'àmbit escolar a nivell de tot l'estat espanyol, coordinada pel Departament de Psicologia de la Universidad Autonoma de Madrid. Es tracta d'un estudi transversal, amb una mostra de 3.000 estudiants d'ESO d'entre 12 a 16 anys, de 300 centres educatius públics i privats, ubicats en el territori de les diferents Comunitats Autònomes. També van ser entrevistats els caps d'estudis de tots els centres de la mostra, per comparar les dues visions.

L'estudi *Joventut i Seguretat a Catalunya*, emès conjuntament pels Departaments d'Ensenyament i d'Interior de la Generalitat de Catalunya, és l'estudi transversal d'una mostra de 7.400 joves escolaritzats d'entre 12 i 18 anys aproximadament. Investiga l'agressió entre iguals i altres comportaments incívics dins i fora de l'escola, i el consum de drogues. L'enquesta es va dur a terme durant el primer trimestre del curs 2000/01.

1.3 Conclusions generals

No és objecte d'aquest escrit detallar els estudis realitzats a l'entorn del *bullying* -els estudis són nombrosos i difícilment comparables- però es poden extreure algunes conclusions generals:

1. El maltractament entre iguals és un fenomen general que es produeix en tots els països on s'ha estudiat.
2. Les dades d'incidència no són homogènies; ja que tant les mostres com els procediments de recollida de dades, així com els dissenys i les anàlisis estadístiques són diferents segons els països.
3. Apareixen una sèrie de tendències pel que fa al gènere, el curs escolar o l'edat, el tipus d'abús més freqüent i el lloc on es produeixen.
4. Pel que fa al gènere:
 - Els nois tenen més participació tant en el paper d'agressor com de víctima.
 - Les formes més usuals d'abús perpetrat pels nois són les formes directes (pegar, amenaçar, insultar...) mentre que les noies utilitzen majorment les formes indirectes (parlar malament, fer córrer rumors, excloure...).

5. Pel que fa a l'edat, el moment de major incidència de conductes de *bullying* se situa entre els 11 i 14 anys, a partir d'aquí va disminuint progressivament a mesura que augmenta l'edat.
6. Pel que fa al tipus d'abús més freqüent, en primer lloc se situa el maltractament verbal (insults, malnoms...) seguit pel físic (baralles, cops...) i en tercer lloc el maltractament per aïllament social (ignorar, rebutjar, no deixar participar...). Els casos d'amenaça amb armes i assetjament sexual són molt escassos en tots els estudis.
7. Els llocs on es donen aquestes agressions varien segons el curs: a Primària el lloc més freqüent és el pati, a Secundària es diversifiquen, augmentant la freqüència en els passadissos i en les aules.

Pel que fa a la incidència cal fer les següents consideracions: prenent com a referència els països del nostre entorn, la incidència d'episodis de maltractament en els centres escolars de l'estat espanyol és relativament baixa, especialment en els tipus de maltractament més greu.

Ara bé, aquesta dada aparentment positiva no ens ha de portar a l'error de menystenir el problema. Segons l'*Informe del Defensor del Pueblo*, la convivència en els centres "no assoleix ni de bon tros el mínim exigible que seria aquell en que els episodis violents entre els alumnes fossin, en el pitjor dels casos, esporàdics i ocasionals".

L'estudi de *Joventut i seguretat a Catalunya* revela els següents percentatges quant als protagonistes dels incidents violents:

- Una mica més del 9 % dels estudiants enquestats es declara predominantment víctima d'accions contínues.
- El 9% es reconeix autor d'aquest tipus d'accions.
- El 3,5 % es declara víctima i també victimitzador.

Pel que fa a la freqüència del tipus d'abús:

- El 10,5 % dels estudiants enquestats refereix agressions verbals
- El 5,6 % manifesta que han dit mentides sobre ell o l'han fet quedar malament
- El 2,4 % refereix haver rebut cops i empentes
- El 1,3 % refereix haver patit robatoris i destrosses
- El 0,6 % refereix amenaces per obligar a fer coses que no faria

2 Importància de les relacions en el desenvolupament dels infants i joves

Les experiències que tenen els infants i adolescents amb els seus iguals, juntament amb les que proporciona la família, l'escola i d'altres entorns socials propers, tenen una marcada influència en l'adaptació social de la persona al llarg de la seva vida. No ens estendrem en remarcar la importància que tenen aquestes interaccions en el desenvolupament dels infants i joves, interaccions que faciliten l'aprenentatge d'un

ampli ventall d'habilitats i actituds que influeixen en el desenvolupament social i que també contribueixen al desenvolupament emocional i cognitiu en gran mesura.

A diferència de les relacions que els infants i joves mantenen amb els adults, en les relacions entre els mateixos infants o adolescents domina la igualtat d'estatus; és a dir, les seves relacions tenen un caràcter no jeràrquic, es mouen en el pla de la simetria horitzontal, d'aquí la consideració com a iguals.

En la seva forma més general, el fenomen de l'abús consisteix en *la opressió reiterada, tant psicològica com física, envers una persona amb un poder menor, per part d'una altra persona amb un poder major* (Farrington 1993). Aquest desequilibri pot ser molt evident (una persona amb més força física o un grup de persones contra un individu) o bé passar molt més inadvertit, per exemple, quan es tracta de diferències psicològiques.

Quan, en les relacions entre iguals a les que fem referència, es trenca l'equilibri de forces, aquestes esdevenen abusives i afavoreixen els processos de victimització. És llavors que mereixen tot el nostre interès i la nostra dedicació professional.

Les relacions que establim amb els altres ens estimulen a donar el millor de nosaltres mateixos i ens fan créixer, però no sempre és així: mitjançant una relació de maltractament psicològic, de victimització, es pot arribar a destrossar una persona.

Aquest tipus de violència sol ser mal conegut o fins i tot ignorat pels adults. Sembla com si la nostra societat no fos capaç de percebre aquesta forma de violència indirecta i amb el pretext de la tolerància es tornés indulgent: a vegades, les formes menys intenses (certs insults, malnoms, exclusió de jocs i tasques...) poden gaudir d'un grau de permissivitat i d'indiferència desconexador de les greus conseqüències que aquestes conductes poden tenir per als seus protagonistes. Sense oblidar que probablement són el germen d'altres conductes antisocials posteriors.

La investigació *Joventut i seguretat a Catalunya*, ens parla que els casos més preocupants es troben en la població especialment afectada. El percentatge d'aquests nois i noies és del 3,1% del total de la mostra. És a dir, 3 de cada 100 alumnes pateixen agressions un cop a la setmana o més i ells mateixos les perceben com a importants.

Aquests nois i noies mereixen tota la nostra atenció. Com veurem, l'exposició continuada a aquests processos victimitzadors posa en perill el seu desenvolupament i pot ser causa de trastorns mentals en l'adolescència o en l'edat adulta.

2.1 La dinàmica bullying

El procés de victimització d'un noi o una noia per part dels seus iguals, posem per exemple pels companys de classe, està relacionat amb l'esquema de domini-submissió. Aquesta relació asimètrica de poder es posa de manifest quan un individu o grup d'individus en una escalada d'accions diversificades d'hostilitat i manca de respecte a la vàlua personal de l'altre arriben a fer-li la vida impossible, creant així un cercle de victimització.

Pot començar per un detall sense importància, com retreure-li alguna singularitat, posar un malnom i anar passant lentament i de manera progressiva, si l'entorn ho permet, a d'altres actes més greus (riure's, burlar-se'n, aïllar, rebutjar, insultar, agredir

físicament...), finalment la persona assetjada entra en una situació de la qual difícilment pot sortir-ne sense una ajuda externa.

Bàsicament hi ha quatre tipus de protagonistes: l'agressor (*bully*, pinxo...), la víctima, els companys observadors i els adults.

- **L'agressor:** pot actuar sol i/o en grup.
- **La víctima:** sovint es troba aïllada.
- **Els companys:** és freqüent la manca de recolzament per part dels companys que, en el millor dels casos observen sense intervenir i massa sovint s'afegeixen a les agressions i amplifiquen el procés. Això s'explica des de dues vessants: d'una banda per la por de patir les mateixes conseqüències si fan costat a la víctima (mentre l'agredeixen a ell a mi no em fan res) i de l'altra pel fenomen de contagi social que fomenta la participació en els actes d'intimidació.
- **Els adults** (pares i mestres), sovint només detecten el problema quan ha pres unes proporcions evidents i sovint greus. Cal tenir en compte que els infants comuniquen més les situacions de risc a pares i mestres, però en el cas dels adolescents el grau de comunicació és notablement inferior (Ortega 1992).

2.2 El perfil psicològic dels protagonistes del bullying

No podem categoritzar un perfil psicològic determinat per als protagonistes principals (agressor, víctima) però sembla evident, i diversos estudis ho confirmen, que les característiques, les cognicions socials i les conductes dels agressors, víctimes i agressors-víctimes, poden diferir considerablement.

En el cas de l'agressor, i malgrat existir controvèrsies, es dibuixen dues tipologies:

- Predominantment dominant: amb tendència a la personalitat antisocial.
- Predominantment ansiós: amb una baixa autoestima i nivells alts d'ansietat.

En el cas de les víctimes és més difícil concretar unes característiques psicològiques, però generalment es troben dos tipus de víctimes:

- La víctima clàssica: físicament dèbil, que reforça les actituds de l'agressor plorant, queixant-se manifestant dolor, amb poques habilitats socials (Hodges & Perry, 1996). Generalment té pocs amics, i conseqüentment menys protecció dels iguals, i més possibilitats de ser rebutjat.
- La víctima provocadora: pot contribuir a la conducta d'intimidació per ser irritant (ex. hiperactiu) (Kumpulainen 1998), o bé per presentar qualsevol diferència física respecte el grup (ètnia, cos, alçada, vestit...) o maneres de ser o de pensar pròpies i que divergeixen de la majoria (Espelage et al. 1999).

El tercer grup es categoritza com a agressors-víctimes, és a dir, nois i noies que d'una banda són victimitzats per alguns companys però que al seu torn en victimitzen d'altres. A Catalunya es xifra aquest grup en un 3,5 %.

Cal tenir en compte que la conducta d'intimidació o bullying s'ha d'entendre com un fenomen relacional i dinàmic i cal analitzar altres variables fortament implicades, com les familiars, les socials i les escolars. Per exemple, s'ha demostrat que els estils

parentals autoritaris o punitius, la disciplina inconsistent, la indiferència o la manca de calor emocional abunden en els antecedents familiars dels nois i noies implicats en conductes bullying.

Però s'ha que tenir present que, de la mateixa manera que no se sap la causa directa de la conducta d'intimidació, tampoc se sap per què alguns nens que podria esperar-se que manifestessin una conducta intimidadora no ho fan. Pot ser que factors de l'entorn social o escolar del nen impedeixin que el bullying creixi o es mantingui (Pope 2000).

3 El bullying com a factor de risc de trastorns conductuals i psicològics

A vegades pot semblar que les baralles entre infants i joves no tenen importància, que són coses de canalla, etc. i fins a cert punt és així, però també és un fet demostrat que l'exposició a situacions de victimització, de manera sistemàtica i duradora en el temps, és un factor de risc de trastorns psicològics, tant per als agressors com per a les víctimes, alhora que parla molt poc favorablement del context social on es produeixen.

Els nois i noies involucrats en bullying refereixen més trastorns psicològics i problemes conductuals que els no involucrats.

Els nois i noies victimitzats refereixen més altes taxes de símptomes psicossomàtics, ansietat i depressió, una baixa autoestima, soledat, aïllament, baixa concentració i baixa adaptació escolar (precursor o resultat?), també manifesten por a anar a l'escola i en el grup de les noies s'han observat trastorns de la ingesta (anorèxia i bulímia).

En els agressors hi hauria depressió, ansietat i trastorn per dèficit d'atenció amb hiperactivitat i una tendència a desenvolupar una personalitat antisocial en l'edat adulta. D'altres aspectes a remarcar són la inseguretats en alguns casos, el rebuig a l'escola i l'abús de substàncies.

El grup dels nois i noies que són agressors i víctimes alhora, és el que presenta un risc més alt, particularment els nois presenten més trastorns de conducta externalitzada i problemes d'hiperactivitat i les noies més problemes internalitzats (Kumpulainen 1998).

Un dels estudis recents fet a Finlàndia (Riittakerttu Kaltiala-Heino et al. 2000), amb una mostra de 17.643 joves entre 14 i 16 anys mostra que la implicació del bullying està associada a un risc de trastorns mentals concurrents i que aquests afecten gairebé en la mateixa mesura als nois com a les noies implicades, amb poques diferències.

També s'han fet estudis centrats en el tipus de maltractament. Craig (1998) troba una associació entre maltractament indirecte i ansietat i depressió informada pels nens i Sharp (1995) troba que el maltractament indirecte està associat a nivells més alts d'estrès comparat amb el maltractament directe. Crick (1998) mostra que l'agressió indirecta prediu la futura adaptació escolar millor que l'agressió oberta o directa.

3.1 Persistència de la conducta bullying

Sembla demostrat que l'exposició repetida a aquest tipus de conductes és un factor de risc important per a trastorns psicològics i de conducta. En aquest sentit pot ser interessant fer referència a l'estudi longitudinal de Kumpulainen (1999) que investiga la persistència de la conducta en una mostra de 1268 nens quan tenien 8 anys (estudi 1) i 4 anys després, quan en tenien 12 (estudi 2).

En els dos moments s'observa una major freqüència de nois que de noies, tant en el grup dels agressors, com en el grup d'agressors-víctimes, com en el de víctimes, encara que en aquest darrer la diferència és mínima.

El nombre de nois i noies implicats en conductes bullying descendeix lleugerament en els 4 anys del període de seguiment i un nombre important canvia de situació: alguns agressors es converteixen en agressors-víctimes. Gairebé la meitat dels implicats en les conductes bullying en el segon moment havien estat implicats en les mateixes conductes 4 anys abans.

Els nens i nenes considerats agressors-víctimes en el primer estudi van estar més freqüentment implicats en situació de bullying 4 anys després. En els dos moments s'observa una freqüència la situació de bullying al llarg del període de 4 anys d'estudi.

Aquest estudi conclou que el bullying és una conducta freqüent entre nens i nenes i que tendeix a persistir durant diversos anys. Els nens que són a la vegada agressors i víctimes es troben en una situació de major risc per continuar implicats en una situació de bullying durant llargs períodes de temps. Els nens implicats en bullying presenten sovint trastorns psiquiàtrics i alteracions psicològiques.

3.2 Conclusions

Les relacions amb els iguals no es donen sense conflictes; ara bé, el conflicte, per sí mateix no és dolent. És quan aquests conflictes s'enquisten i prenen la forma d'abús de poder, o quan aquesta és la manera habitual de relacionar-se quan podem parlar de situació de risc.

Les conductes d'abús entre iguals, si són reiterades i persistents al llarg d'un període de temps prou llarg, poden ser origen de trastorns mentals que poden arribar a ser greus en l'adolescència i en l'edat adulta.

Creiem que no és erroni dir que el bullying a l'escola té una més baixa prioritat d'intervenció comparat amb les conductes disruptives o d'altres més visibles i, en tractar-se d'una violència silenciosa, insidiosa... que no interfereix, sovint és ignorat o menystingut pels mateixos professionals.

El tractament efectiu de la violència escolar és, entre altres coses, directament proporcional a la definició d'aquests fenòmens i les conductes de baixa intensitat s'han d'incloure en aquesta definició, sobretot quan els nens es mostren pertorbats per aquestes conductes.

L'Informe Delors³, considera la funció que té l'educació en la seva globalitat i ens parla de l'aprenentatge de la convivència com un dels quatre pilars on s'ha de basar l'educació del segle XXI, donant-li la mateixa importància que l'aprenentatge dels coneixements, procediments i actituds i valors.

I és que l'aprenentatge social, sovint fet a l'ombra d'una escola dirigida més als aspectes conceptuals i que a més, transmet un sistema de valors poc coincidents amb els de l'entramat social en el qual s'ubica, és moltes vegades una assignatura poc valoritzada. I esdevé una escola que sobrevalora el paper del mestre i oblida el dels iguals, el dels "*altres*"; que exerceixen una influència determinant sobretot a l'hora que l'infant construeix la pròpia concepció del món físic i social.

És important identificar quines conductes poden ser constitutives de bullying. Cal actuar per aturar el bullying a nivell escolar i cal fer-ho amb actuacions tant a nivell individual dels implicats com també a nivell grupal o social.

En el primer cas, segons el grau d'afectació, encara és possible la mediació; a nivell de grup poden ser útils els programes de resolució de conflictes, de competència social, de dinàmica de grups...

Finalment, una intervenció psicosocial aconsellaria la revisió i millora de les estratègies comunicatives de la societat en general i de la comunitat escolar en particular.

4 Bibliografia

Craig, W.M. (1998). The relationship among bullying, victimization, depression, anxiety and aggression in elementary school children. *Personality and Individual Differences*, **24** pp. 123-130

Crick, N.R. and Bigbee, M.A. (1998). Relational and overt forms of peer victimization: A multiinformant approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, **66**, 337-347.

Espelage, D., Asidao, C.S., and Vion, S. (1999). APA's 1999 Annual Convention, aug 20-24 Boston. <http://apa.org/monitor/oct99/cf3.html>

Farrington, D.P. (1993). Understanding and preventing bullying. In *Crime and Justice*. Vol 17, M. Tonry (Ed.). Chicago: University Chicago Press, pp. 381-458.

Hodges, E.V.E. and Perry, D.G. (Fall, 1996) Victimization is never just child's play. National School Safety Center News Journal, 4-7.

Kaltiala-Heino, R., Rimpelä, M., Rantanen, P., and Rimpelä, A. (2000). Bullying at school-an indicator of adolescents at risk for mental disorders. *Journal of Adolescence*, **23**, 661-674.

Kumpulainen, K., Räsänen, E., Henttonen, I. (1999). Children involved in bullying: psychological disturbance and the persistence of the involvement. *Child Abuse and Neglect*, **23**, 1253-1262.

Kumpulainen, K., Räsänen, E., Henttonen, I., Almqvist, F., Kresanov, K., Linna, S.L., Moilanen, I., Piha, J., Purra, K., and Tamminen, T. (1998). Bullying and psychiatric symptoms among elementary school-age children. *Child Abuse and Neglect*, **22**, 705-717.

Olweus, D., (1983). Low school achievement and aggressive behaviour in adolescent boys. En D. Magnusson y V. Allen (Eds.). *Human development. An interactional perspective*. New York: Academic Press, pp. 353-365.

Ortega, R. (1992). Relaciones interpersonales en la educación. El problema de la violencia escolar en el siglo que viene. *Revista de Educación y Cultura* **14**, pp. 23-26.

Pope, A. (2000) www.aboutourkids.org/articles/bullies.html

Wolke, D., Woods, S., Bloomfield, L., and Karstadt, L. (2000). The association between Direct and Relational Bullying and Behaviour Problems among Primary School Children. *J. Child Psychol. Psychiat.* Vol 41, no. 8, pp. 989-1002.

¹ *l'Informe del Defensor del Pueblo sobre Violència Escolar (Madrid 1999).* www.defensordelpueblo.es/informes/espec99/vescuno.pdf

² *Joventut i Seguretat a Catalunya (2001).* www.gencat.es/interior/docs/int_js00.htm

³ *Informe Delors.* Informe a la UNESCO de la Comisión Internacional sobre la Educación para el siglo XXI www.unesco.org